

סקירות

עברם ודמותם של יהודי תימן ועדן

א. י. ברור

בואי תימן. מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן בעריכת יהודה רצהבי. אפיקים—תל-אביב תשכ"ז.
יהודי תימן. תולדותיהם וארחות חייהם מאת משה צדוק. עם עובד, תשכ"ז.

מיוזג גלויות במולדת והטמיעה בתפוצות בעמי נכר משכחים בקצב מהיר וזכרונות שהונחלו מדור לדור ונכסי רוח עממיים שהיו לאמהותינו ולאבותינו התמימים בתקופה הטרומה-השכלתית. ספרי הזכרון הרבים לקהלות שנספו בשואה מצילים רק מעט מחומר מורש-תי זה, כי האבל הולידם, מגילות-קינוח המה בעיקרם ומעט היסטוריה ולפעמים גם איזו אגדה מקומית, שאחד הכותבים המשכילים זכר במקרה. לקהלות שהשוראה לא פגעה בהן, אבל נעלמו לגמרי או רק שיעור קטן להן, אין אף ספרי-זכרון כאלה. למשל: בגדאד, שבה ישבו יותר יהודים מאשר בוילנה ובלבוב יחד, מה ידוע לנו עליה מאחרי תקופת הגאונים, והרי בין עוליה יש אנשים משכילים וגם אמידים. לכן תיזכר לשבח העדה התימנית שבניה דאגו ודואגים ביחד עם חוקרים מעדות אחרות להציב יד לעברה ולשמור קניניה הרחניים.

שני ספרים בעלי ערך הופיעו בזה אחרי זה בשנת תשכ"ז, אחד בשם "בואי תימן", קובץ בעריכת יהודה רצהבי, ואחד "יהודי תימן" מאת משה צדוק, שרובו לקט רשימות שפורסמו בזמנים ובמקומות שונים. הקריאה סתם יינה מספרו הקל של צדוק; החוקר ימצא חפץ בקובץ של רצהבי במאמרי גויטיין, ש. מורג, דוב גוי, חיים שוארצבום ועוד, ובמסמכים ההיסטוריים שאסף העורך, צירף להם הקדמות, תרגם את הכתובים ערבית ועיטרם בהערות, למעלה ממחצית עמודי הספר, 203 במספר. 53 הצילומים רובם מופיעים בפעם הראשונה.

פותח את מדור המחקר פרופ' שלמה דוב גויטיין, הדולה זה עשרות שנים פנינים מבלויי הגניזה, שהרעברו מקהיר למערב, במאמרו "נגידי ארץ תימן". שד"ג פרסם בשנים האחרונות כמה רשימות על הנגידי דות והגיע למסקנה שצמיחת הנגידיה היתה ענין יהודי פנימי ללא קשר עם השלטון המוסלמי. סמכות הנ-

גיד ותפקידיו שונים היו במדינות שונות ובתקופות שונות. לדברי שד"ג מופיע התואר במצרים רק בשנת 1213, אבל עוד לפני כן היו מלכי מצרים ממנים "ראשים" ליהודים (ראיס אל-יהוד), בעלי תוקף רב. כפי שאנו קוראים באגרתו הראשונה של רבי עובדיה מברטנורא משנת 1488 היה הנגיד שבמצרים ממונה מאת המלך והוא רודה בכל היהודים אשר תחת ממלת מלך מצרים... לא-סור ולהכות כטוב בעיניו לכל אשר ימרה את פיו" כח כזה לא היה לנגידי תימן, שרובם ישבו בעדן. ברשימה שלפנינו נזכרים תשעה נגידיים מ-1080 עד 1280 בערך. כפי הנראה היתה הנגידות התימנית תואר-כבוד שהוענק בתחילה על ידי ישיבות בבל לראש העסקנים, במגביית למען ישיבות אלה, מעין "נשיא" קופת רבי מאיר בעל הגס בכמה ארצות, כגון בגליציה, לפני השואה.

מאמרו של ש. מורג "כתיב וקרי בספרות שלאחר המקרא במסורתן של עדות" מוקדש לכאורה לא רק לתימנים, אבל בהם הוא עוסק ברובו, כי בעדה המבודדת בארץ נידחת ללא קשרי-חוץ הדוקים נשתמרו מסורת קדומות רבות. חנוך ילון ברשימתו "לשיטת הניקוד של המשנה", שנדפסה בהקדמה לסדר מועד (הוצאת מוסד ביאליק), נתן דעתו למסורת הקרי של הספרות התלמודית בפני חכמי עדות שונות ומצא הרבה מן הקריאה הקדומה, כמוכח גם שיבושים רבים. מר מורג הוסיף בעקבותיו ומשתדל להציל מפי לומדי תורה שעלו מגלויות שונות את מסורותיהם. זהו נכס לאומי חשוב, ואם לא יצילוהו בלשנים בעשר-תריסר השנים הבאות יאבד לנצח, כי הלומדים בארץ מסגלים לעצמם קרי הומוגני אשכנזי בהברה "ספרדית" כביכול. ניקודו של מר ילון לששה סדרי משנה הוא פרי שיקולו הדקדוקי והכרעתו בין מסורות שונות. (מר רצהבי אמר לי שהוא שואף להוצאת ששה סדרי משנה מנוקדים על טהרת המסורת התימנית. מי יתן ויימצא הכסף הדרוש לכך, כי סיכויים לתפוצה מסחרית אין.) מאמרו של מורג תופס עשרים עמוד ונוגע בבעיות שונות של קרי וכתיב. רשימה של סטיות בקרי שבין העדות—יש סטיות גם בקרב קיבוץ ציים הנחשבים לעדה אחת, כגון אשכנזים—אין עדיין, וכל מחקר בענין זה לא יוכל לדלות את כל החומר. מענין שקרי המלים היוניות שבלשון חכמים, המשורש בש כלל המסורות, לפעמים נכון יותר בפני התימנים,

דים שנפגעו יותר משאר התושבים. היה זה רעב של בצורת ושל מהומה גם יחד. הערבים מרדו בשלטון הטורקי, וזה שלח גדודים לדכא את המרד. היהודים היו כמובן נייטראליים ושני הצדדים הלוחמים התאכזרו להם. ב"מעשה הנורא" מסופר על שר הצבא הטורקי שהתרפא בדם ובמוח יהודי ונענש מן השמים, כי נהרג באכזריות.

התאריך במסמכי היהודים התימניים הוא לפי "מנין שטרות", כלומר של מלכי בית סליקוס, שראשיתו ב-311 לפני הספירה. שמרנים היו יהודי תימן, לא שינו את התאריך אלף שנים ויותר אחר שנשכח כבר בקהלות המערב.

חוקר הפולקלור דוב גוי, שהקים בחיפה "ארכיון הסיפור העממי בישראל", מנתח את האגדות על גדול משוררי תימן היהודית ר' שלום שבזי. לתימנים שיא יחסי בסיפורים שנאספו בארכיון, 800 לעומת 1650 של כל האשכנזים מאירופה המזרחית. ר' שלום שבזי הוא כמובן איש המופת, נסים נעשו על ידו, אבל טיפוס שונה מן הבעש"ט ופמליתו. לא רק האקלים הפיסי שונה בתימן מאוקראינה אלא גם האקלים הרוחני.

קצרות מספרים יוכבד ריעאני על הרפואה העממית בתימן ומשה צדוק על זמר וניגון.

המגזח אברהם צפרוני (ציפריגוביץ), מורה וסופר מאנשי העליה השנייה, רשם פרקים מחיי יהודי תימן מפי עולים בשנת 1920. התאורים אופטימיים: יהודים יכלו להתפרנס ממלאכה וממסחר; הערבים רחשו כבוד לאומן שידע להתקין חפצים לשימושם.

מחקרן של חיים שוארצבוים בארבעה סיפורים ב"ספר המוסר" של ר' זכריה אלצ'אהרי (קרי אלדאהרי) הוא ניתוח מדעי, של מוטיבים החוזרים בסיפורי עמים רבים.

קהילת עדן בטלה עם מנוסת אחרוני בניה אחרי מלחמת ששת הימים מפני המרצחים הערביים. מי יתן וימצאו גואלים לזכר קהילה חשובה זו ויחברו ספר תולדותיה. לפני חמשים וחמש שנים בערך היה שכ"ני לתא באניה בדרך מצרים לאירופה יהודי עדני, סוחר בנוצות בנות-יענה, שנדרשו אז הרבה לקישוט כובעי נשים (מעין קצ'פור על הראש). ידעתי כבר אז מיהודי תימן שבירושלים. הם כבשו את השמשות בבתי הספר ואנו המורים התיחסנו אליהם כחברים. אותו עדני הסתייג מתימנים ממש כיהודי המערב מיהודי מזרח אירופה. היה פער חברתי בין העדנים שבצל בריטניה מאז 1839 ובין התימנים שבעול הישר מעאלים הפראים. רשימותיו של מהלל העדני ז"ל "דמויות נשים בעדן" מכניסות אותנו לבתי יהודים בעיר זו. בשתי רשימות עושר ועונג בחיים, ובאחת

שנפגע פחות משיבושי דפוסים ומגיהים. למשל: ליס-טים ביחיד הם קוראים נכון ליסטיס כמו ביונית, זי-תום שבדפוסים קוראים זיתוס כבמקור היוני (מין שיי-כר). לעומת זאת משובשות מלים אחרות יותר מאשר בפי אשכנזים ואיספנוילים, כגון שתי הפ"א שבאפוט-רופוס רפויות, אולי בהשפעת הערבית, שיש לה רק פ"א רפוייה.

יוסף טובי דן בהגיית צירי וחולם במבטא יהודי תימן על יסוד החריזה בשירה, שבה מקביל צירי לחור-לם בחרוזים, הרשימה הקצרה (5 עמ') היא תוספת לספר שפרסם פרופ' שלמה מורג על העברית בפי יהודי תימן, ומי שלא קרא ספר זה — כרושם שורות אלה — ילמד רק מעט על השאלה, כיצד התפתחה הגיית החולם. ברור שהקריאה האשכנזית, הפולנית והליטאית, המוסיפה מעין יו"ד אחרי חולם בהברה פתוחה, כגון משה — מוישה, אינה שיבוש מאוחר, כי כבר בשבעים השם משה הוא מויסס, וכך עבר לל-שונות סלאויות. ומפי ליטאים שמענו מיישה (מ"ם צרויה) במקום מוישה. בכל אופן רב הדמיון בין חולם לצירי בהברה האשכנזית מאשר בספרדית. ההשערה שהתימנים קבלו את החולם מעין צירי מבבל רחוקה, כי לבבל מיחסים מוצא המסורת הספרדית. מהגרים רבים מבבל לא באו לתימן. בבליים ותימנים הם טיפוסים אנתרופולוגיים שונים ואין זכר לתכונות הגוף הבבליות בקרב התימנים, — אולי יותר "אשכנזיות", כי יש גם אדמונים מעטים בתוכם.

"העוללות" מעובונו הספרותי של ר' שלום קרח הן זכרונות על זקנו ר' חיים, על עוני תימן ומעשה נורא משנת 1905. השורות הראשונות של עוני תימן הן בעצם תמצית מרוכזת לכל המסמכים ההיסטוריים שב-ספר: "תימן תימן, ארץ עיפתה וצלמות, ארץ חשך ואפילה, לא ארץ יקרא לך, אבל יאות לקרוא לך ארץ הבלהות. ושדיך-שדות הבור והשממות. ונהריך — נה-רי היגון, ונהליך — נחלי-הדאגות". העורך צירף לפ-רק הערותיו. ועלי להוסיף, שתימן זו נקראה בימי קדם, עד תקופת האשלם, ערב המאושרת. על האושר והעושר מעידים סכרים, חרבות וכתבות רבות בלשון שבא, אשר מפעניחיהם היו בעיקר חוקרים יהודים. אכן אין כערבים להחרבת ארצות במלחמות וברפיון ידים בימי שלום.

באותה רוח ובאותו סגנון שופך ר' שלום קרח את מרי לבו בפני קונו ב"תפילת הגלות", שגם היא נד-פסה בקובץ שלפנינו. זוהי זעקת שבר של עם מעור-נה מדורי דורות. על הרעב בשנות תרס"ג — תרס"ה מפרסם העורך עשרה מסמכים, מהם תשעה מידי תימנים ואחד מיומנו של יהודי אירופי, שנשלח מטעם חברת כל ישראל חברים בפאריס להחיש עזרה ליהו-

קשה להבין מדוע הטילו יהודים בעדן אלמנות-נצח על בנותיהם, גם אם בעליהן נפטרו בנעוריהן. מנין אכזריות כזו לרחמנים בני רחמנים? בודאי לא ממקור ישראל.

חיבורו של יצחק גלוסקא יוצא דופן בקובץ זה, כי הוא שייך לספרות היפה. אם יפה הוא איני יודע. עיקרו של הקובץ וערכו הרב לדורות הן "תעודות ומקורות" על קהילת צנעא הבירה וגדליה, על הע" ליה לארץ והקהילה התימנית בירושלים. המסמכים מסודרים לפי ענינים ולא באופן כרונולוגי. אחד מהראשונים דן במשיח-השקר יוסף עבדאללה, האחרון בשורת בעלי הזיה או רמאים שיחסו לעצמם שליחות לגאול את ישראל. הוא הופיע ב-1888 והחזיק מעמד כשבע שנים. ההבדל בינו ובין "משיחים" שקמו בירו"שלים עד סמוך לתקומת ישראל הוא בזה שבתימן נמ"צאו להם מאמינים ואצלנו היו משוגעים בלתי מוזיקים שאיש לא האמין בהם. המשיח הצנעאני ייחס לעצמו הורדת גשמים אחר ירחי בצורת, וכן כתב על עצמו ה"משיח הפראי" בירושלים, יהודי מפרס, שלמד רפואה באנגליה, נתפס לאמונה בישו ובעצמו, בחוברת בעברית שהופיעה בסוף שנות העשרים. חכמי התור"רה בעלי-ידעת שבצנעא ובראשם ר' יחיאל קאפח, לעגו למשיח זה ולמאמינים בו. ר' יחיאל זה עורר לימים תנועה נגד לימוד הזוהר שאינו זהה עם השקפת העולם הזכה של הרמב"ם. הנוהים אחריו נקראו דרדעים (דור דעה), והעדה התפלגה לשתי כתות, שהתפללו בבתי-כנסיות נפרדים. מקום רחב תופסים מסמכים לתולדות בתי-הכנסיות שבצנעא. דל היה אוצר הספרים בהם בהשואה לקהלות בארצות הים התיכון, אבל עשיר בשימנו לב לעוני תימן ולריחוקה מערי הד-פוס העברי. בעמוד 231, הערה 8 לא מצא העורך פתרון מה זה "ארבע ועשרים אור תורה". רשימת מראה מקום שבשולי תנ"ך נקראת "תולדות אהרון" ובראשי תיבות ת"א, הרשימה המקבילה לתלמוד בבלי נקראת "תורה-אור", ר"ת ת"א. יש טועים וקוראים גם ת"א של תנ"ך תורה אור. מכאן הטעות במיסמך שלפנינו. אין פירוש תורה אור כהשערת העורך. הגדול בחכמי תורת הנגלה, שקם בתימן ובה חי כל ימיו, היה רבי יחיאל צאלת הידוע בשם מהרי"ץ שחי בצנעא במחצית השניה למאה השמונה-עשרה. במבוא למסמכים הקשורים בו רושם רצהבי שלשלת היוחסין של משפחתו בארבעה דורות. מחילופי האגרות אנו למדים שקהילת צנעא היתה המקור שממנו קבלו יהודי קוג'ין תשמישי קדושה והוראות בעיני דת, כגון נוסח הגט.

תרומה חשובה בספר שלפנינו לתולדות עליית התימנים. ב-1882 באה החבורה הגדולה הראשונה ונתקלה בקשיי קליטה חמורים. ב-1888 פונים ראשי הק-

"המתות החיות" מסופר על מנהג מזור שאלמנות הת-אבלו כל ימי חייהן על בעליהן, אפילו אם מתו סמוך לאחר הנישואים. וכה סיוס-הרשימה: "האשה התימנית זוכה לתחית המתים במות בעלה. פעמים שהיא קוברת שלשה ארבעה גברים... ויעוד היא חיה ונהנית מן החיים. ואילו העדנית, גם אם יפה ובריאה ועשירה היתה גזרה על עצמה אלמנות לכל ימי חייה". בספר לא הוסבר מנין בא לעדנים, שמוצאם בעצם מתימן, מנהג מזור זה. יהודים היו שורפים את האלמנה החיה עם גוויית בעלה — פרט למוסלמים ול-יהודים ונוצרים.

שאלתי איש ואשתו מעולי עדן שגדלו בארץ על מנהג זה, השונה מכל הנהוג בתפוצות ישראל, וזו תשובתם: רק "הנשיאים" נהגו ככה. פירוש השם "נשיאים", חכמי העדה ופרנסיה, בעל המאמר שלפנינו אינו מבחין בנידון זה בין "נשיאים" לפשוטי עם. יש איפוא לחקור בתולדות מנהג זה ומה גרם להשתרשותו בעדן הנידחת. לפי משנה יבמות ו' ו' היו חילוקי דעות אם האשה מצווה על פריה ורביה, ופסק ההלכה הוא שאינה מצווה, כלומר שבית דין אינו יכול לכפותה להנשא, כשם שיש לכפות גבר שהגיע לפרקו שישא אשה ויוליד לכל הפחות שני ולדות (בן ובת, אם אפשר), רק בסיפור אחד (בבלי, בבא מציעא, ב"ד ע"ב) מסרבת אלמנת רבי אלעזר ב"ר שמ"עון בן יוחאי להנשא מתוך טענה, ש"כלי שנשתמש בו קודש ישתמש בו חול". האיש שתבעה להנשא לו היה רבי יהודה הנשיא מסדר המשנה, המכונה רבי הקדוש, ובעיני אלמנת רבי אלעזר נראה כ"חול" לעומת בעלה המת שהתבודד י"ג שנה במערה עם אביו. האם היו ה"נשיאים" שבעדן משועבדים ומקודשים בעיני אלמנותיהם עד שכל בעל אחר נראה להן כ"כלי חול"? קשה להאמין.

לעומת סירובה של אלמנת ר' אלעזר להנשא ישנם מאמרי חז"ל על רצון הנשים להנשא, יותר משהאיש רוצה לישא אשה רוצה להנשא (בבלי כתובות ק"ג, ע"א); אמר ריש לקיש טב למיתב טן-דו מלמיתביב ארמלי. ברש"י, משל הדיוט הוא שהנשים אומרות, טוב לשבת עם גוף מלשבת אלמנה (כתובות ע"ה, ע"א). לפי יאסטרוב במלונו: 'It is better to dwell in grief than to dwell in widowhood' — אפילו נישואים שאין בהם שמחה טובים מאלמנות. במסכת עבודה זרה (ל"ט ע"א) מסופר על אשה שהיתה נשואה לחבר (תלמיד חכם) והיתה קושרת קשרי תפילין על ידו, ואחרי-כך נישאה למוכס (מקצוע שנוא ובווי בתלמוד ובברית החדשה) והיתה קושרת קשרי מוכסין.

הילה התימנית בירושלים לצנעא בבקשת תמיכה, כשם שגלויות אחרות תומכות בבניהן שעלו לארץ. כרגיל במכתבי בקשה כאלה מתואר סבל העניים, החלשים, האלמנות והיתומים בצבעים שחורים, כדי לעורר רחמים. מכתב זה רחוק מלעודד עליה. עברו למעלה מעשרים שנה עד שקם בארץ כוח־משיכה כלכלי לעליה לארץ ללא חשש שהעולים יצטרכו לחזור על הפתחים או להזקק לתמיכה מצנעא ואגפיה המטופלות בעוני ומחסור וצרות מתחדשות יום יום מידי השל־טון. לבשר תמורה זו יצא שמואל יבנאלי לתימן מטעם ההסתדרות הציונית.

עם הקמת הבית הלאומי והשמועה בתפוצות, שיהיה די מושל בארץ הקודש, לא היה עוד צורך לעודד עליה מתימן, שבה הורע מצב היהודים עם גסיגת הטורקים ממנה. ככל היהודים בארצות הסבל תבעו גם התימנים סרטיפיקטים (רשיונות עליה מהממשלה). באיגרת ל־לא תאריך (שנות 1920-1922) כותבים יהודי קהלת רועאש בדרום תימן "למעלת אחינו הציונים ובראש כלם אדמו"ר מלך ישראל אליעזר בן מנחם יר"ה"..." הם לא מבקשים אלא תובעים בדיו התורה לא רק רשיונות עליה אלא גם חלק ונחלה בארץ־ישראל, כי גם המה בני אברהם יצחק ויעקב והם "שרויים בין אומה טמאה תחת יד בני ישמעאל הצורר הגדול"..." אדמו"ר (אדוננו מורנו) מלך ישראל הוא כמובן הנציב הרברט סמואל, ששמו בקודש היה אליעזר בן מנחם. טעות נפלה בהערה 26 שבעמוד 284, המיחסת תארים אלה לשמואל יבנאלי שהופיע בתימן כ"חכם" ולא כ"מלך ישראל".

מזור שאחרי כל מה שעבר על יהודי תימן בכל הדורות וגם בשנים האחרונות שקדמו לעליה "על כנפי בשרים" נמצאו יהודים שסירבו לעלות ואחיהם שעלו כותבים להם בטבת תשי"ד (1954): "ואנחנו מחכים לכם ואתם לא רוצים תכנסו לא"י. כל היהודים עולים לא"י... ואתם מחכים למשיח מן אמלח (בדיחה)... תאמינו אין עני בא"י, ומי ש־הוא עני בחוץ לארץ, בא"י יש לו ראדיות וחשמל".

המכתבים ממדינת ישראל השפיעו כנראה על הש־רידים בתימן שיעלו אלינו, כי לא שמענו על פגיעות ביהודים בתימן בימי מלחמת סיני וכעת בעקבות ששת ימי המעשה הגדול. חזקה על הערבים בארץ־חושך זו שהיו מתנקמים ביהודים, לוא היו עוד ביניהם, כמו שעשו בעדן.